

УДК 347.23

Оксана Блажівська,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри інтелектуальної власності
юридичного факультету Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
суддя Господарського суду м. Києва

ВЧЕННЯ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗА ГАЛИЦЬКИМ ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ 1797 РОКУ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

*У статті проводиться історико-правовий аналіз основних засад зобов'язань за Галицьким цивільним кодексом 1797 р. Охарактеризовано систему зобов'язань, що виникають із договору і правопорушення. Визначено поняття, стадії укладення та форму договору. Проведено розмежування договору і контракту. Розкрито особливості правового регулювання окремих видів договорів. Уперше вводиться у правовий обіг правова категорія «нікчемний договір». Розмежовано приватну і публічну вину. Охарактеризовано зобов'язання із цивільного правопорушення, що виникали із приватної вини. Зроблено висновок про те, що вивчення історичної спадщини у сфері зобов'язального права за ГЦК 1797 р. є ефективним підґрунтям для реформування цивільного законодавства України. **Ключові слова:** зобов'язання, договір, форма договору, дарування, міна, нікчемний договір, приватна вина, правопорушення.*

Необхідність здійснення історико-правового аналізу зобов'язань за Галицьким цивільним кодексом 1797 р. (далі — ГЦК) [1] зумовлена двома чинниками. По-перше, необхідністю врахування історичного досвіду галицької кодифікації цивільного законодавства під час удосконалення чинного цивільного законодавства України. По-друге, в ГЦК одне із центральних місць посідає зобов'язальне право, про що свідчить досить насичений зміст ч. III, присвяченої правовому регулюванню зобов'язальних відносин. Зрозуміло, чому мала місце така увага до цього інституту: учасники цивільного обороту, як фізичні, так і юридичні особи, постійно вчиняють юридично значимі дії, як-то купівля-продаж, майновий найм, виконання робіт тощо. Вони координують свою поведінку у підприємницькій, виробничій та інших сферах людського життя за допомогою договору, який в ринковому господарстві не тільки стає основним фактором економічних відносин, а й набуває значення універсального регулятора [2]. Водночас може мати місце й порушення цивільних прав і інтересів, що потребує застосування ефективних механізмів захисту потерпілих.

У ГЦК цивільне право зводилося не

лише до вчення про осіб і речового права, а й до зобов'язань, що виникали із договору і вини. Незважаючи на те, що будь-яка кодифікація є продуктом історичного і культурного розвитку свого суспільства та її неможливо відділити від цього суспільства [3], водночас про зворотне свідчать ідеї, закладені розробниками ГЦК, що знайшли відповідне місце у змісті найкращих світових кодифікацій, наприклад у Загальному цивільному уложенні Австрійської імперії, Німецькому цивільному уложенні та ін. У зв'язку з цим існує потреба здійснити історико-правовий аналіз зобов'язань за ГЦК, що дозволить переглянути значення цієї кодифікації при вивченні походження і розвитку зобов'язального права в Україні.

Слід зазначити, що історико-правові аспекти зобов'язального права загалом та окремих видів зобов'язань вивчали у працях з цивільного права такі науковці: Д. В. Боброва, Т. В. Боднар, С. Д. Гринько, Н. Ю. Голубева, О. В. Дзера, Р. А. Майданик, Т. С. Ківалова, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, С. О. Погрібний, Р. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов та ін. Разом із тим відсутні будь-які спеціальні дослідження зобов'язань за ГЦК, тому це питання є

актуальним і потребує самостійного вивчення, що є метою цієї наукової статті.

Самостійною підгалуззю цивільного права у ГЦК визнавалося **зобов'язальне право**, що випливає із правового регулювання у окремі частині третій зобов'язальних відносин, що містять норми загальної та спеціальної дії.

Законодавець уперше визначає **зобов'язання** як дію, шляхом якої одна сторона переносить на іншу сторону будь-яке особисте право і внаслідок чого покладає на себе певний обов'язок, який з особистим правом того, на кого воно переноситься, співвідноситься як причина і наслідок (3.1.2). До характерних ознак зобов'язань було віднесене й те, що вони виникали на підставі волі зобов'язаної особи (3.1.2).

У ГЦК розрізняли такі **види зобов'язань**:

1) *дозволені* (тобто договір) та *недозволені* (виникали із вини) (3.1.3);

2) *часткові* (якщо на подільну річ було декілька боржників, то частина боргу повинна бути сплачена кожним) (3.1.32; 3.1.33); *солідарні* (якщо декілька осіб обіцяли одну й ту саму річ повністю і незроздільно, начебто один зобов'язувався за всіх і всі за одного, тоді вважалося, що кожен зобов'язувався щодо усієї речі (3.1.34); *регресні* (якщо один із боржників сплатив усю суму боргу зі свого майна, то він набував право регресної вимоги до решти співборжників (3.1.38).

Уперше на рівні закону виділяли дві стадії укладення договору: 1) гола пропозиція чи обіцянка, коли хтось заявляв про бажання передати своє право іншому; 2) прийняття у встановленому законом порядку зробленої пропозиції (3.1.4). Таким чином, лише за взаємною згодою обох сторін договір вважався укладеним.

Залежно від розподілу прав і обов'язків між сторонами у ГЦК розрізняли односторонні та двосторонні контракти. Так, односторонній контракт зобов'язував лише одну сторону, тому цей договір вважався з привілею і без зустрічного надання. Двосторонній контракт навпаки зобов'язував обидві сторони, тобто був договором із зустрічним наданням (3.1.9). Наприклад, договір дарування називався одностороннім договором, а договори міни — двосторонніми (3.1.10).

На особливу увагу заслуговує проведення розмежування договору і контракту.

Так, контракт виступав як титул, на підставі якого ґрунтувалося право особи щодо речі. Тобто ці правові категорії співвідносилися як форма і зміст правовідношення між сторонами: формою виступав контракт, а змістом (наповненням) — договір.

Щодо способів вираження волі того, хто бажав вступити у договірні правовідносини, то законодавець допускав наступні: усна, мовчання, за допомогою знаків чи дій (3.1.7). При цьому, якщо сторони дійшли згоди щодо вчинення письмового договору, то до моменту підписання цей договір припускався неукладеним. Щодо правового значення печатки для дійсності договору, то закріплювалося правило про те, що поставлення печатки не вважалося істотною і необхідною умовою (3.1.27).

Разом із тим, було недостатнім зовнішнє волевиявлення учасників. Для цього особа повинна була володіти здатністю до усвідомлення своїх дій. Тому діти, божевільні, люди, які перебували у стані повного сп'яніння, мінори, не могли ні заявляти, ні приймати пропозиції. А особи, які скоїли дуже тяжкий злочин чи були засуджені до тюремного ув'язнення, з дня оголошення судового рішення і протягом усього строку покарання не могли на законних підставах укладати договір (3.1.13).

Разом із тим, оголошені судом марнотратники, а також особи, над якими встановлено опіку, не могли заявляти від свого імені пропозиції, однак приймати зроблену пропозицію могли (3.1.12).

Уперше на рівні закону одержали правове регулювання випадки, за яких договір визнавався нікчемним, тобто зобов'язання за таким договором не виникало (3.1.17). Таким чином, вводиться у правовий обіг правова категорія «*нікчемний договір*». До підстав визнання договору нікчемним було віднесено випадок, коли одна сторона брехнею і обманом ввела в оману другу сторону щодо сутності правочину чи мети, для досягнення якої усвідомлено прагнула друга сторона і словесно заявила про це (3.1.17).

У ГЦК було передбачено види договорів, які були недійсними: 1) обіцянка сплатити за вступ до шлюбу; 2) винагорода, яку попередньо обіцяв клієнт своєму адвокату за одержання перемоги, чи 3) хворі — лікарю за лікування, чи 4) якщо справа, перебувала у суді, чи

5) якщо спадщина, що належала живій людині, відчувувалася за договором третій особі (3.1.23).

Законодавець передбачив також *підстави припинення договору*: виконання (3.1.39), новація (3.16.527—528), прощення боргу (3.16.533), мирова угода (3.16.534), цесія (3.16.545), повна загибель речі (3.18.586), смерть особи щодо виконання дій, які тісно пов'язані зі смертю особи (3.18.587).

До основної підстави припинення договору було віднесено його *виконання* за умови, що договір виконано в строк, у місці, способом, які було обумовлено сторонами (3.1.39).

Щодо строку виконання, то він обчислювався днями, місяцями, роками (3.1.39). При цьому, якщо у договорі не було визначено строк виконання договору, то дозволялося вимагати виконання договору негайно, тобто без будь-якої затримки (3.1.40).

Якщо місце виконання договору не було обумовлено сторонами, тоді воно ставилося у залежність від виду речей, які слід було передати за договором. Так, передача нерухомих речей повинна бути здійснена у тому місці, де вони знаходилися; передача рухомих речей — у місці, де було укладено договір (3.1.41).

Щодо способу виконання договору, то законодавець встановлював правило: якщо договір міг бути виконаний не одним, а декількома способами, то нехай у боржника буде вільний вибір цього способу (3.1.43).

Для захисту прав та інтересів сторін за договором у ГЦК було встановлено *способи забезпечення виконання зобов'язання*. До таких способів віднесено:

1) завдаток (наслідком невиконання договору забезпеченого завдатком було: сторона, яка надала завдаток, його втрачала, а сторона, яка одержала завдаток, — надавала його у подвійному розмірі) (3.1.44);

2) застава (боржник передає кредиту на підставі договору власне майно, за рахунок якого останній мав право задовольнити свої майнові вимоги до боржника у разі невиконання ним зобов'язання) (3.15.493);

3) порука (за згодою кредитора зобов'язання боржника приймає на себе поручитель) (3.15.495, 498).

Слід зазначити, що згідно з ГЦК внаслідок встановлення гарантії за рахунок

іншої сторони чи майна виникали *акцесорні зобов'язання* (3.15.491).

У ГЦК одержали правове регулювання також окремі види договорів: дарування, позика і позичка, доручення, зберігання, міна та ін.

Особливість *договору дарування* полягала у тому, що одна сторона передавала другій стороні у власність річ на безвідплатній основі, тобто нічого не одержувала взамін (3.2.49—50). Водночас уперше було виділено два різновиди договору дарування: а) дарування, за яким річ передавалася одразу та б) дарування речі з переданням її у майбутньому (3.2.50). На увагу заслуговує проведене законодавцем відмежування договору дарування від двосторонніх контрактів, а також договорів міни та легата.

Особливий інтерес становить норма, яка містила правило про відповідальність дарувальника за збитки, завдані обдаровуваному внаслідок навмисного передання чужої чи небезпечної речі (наприклад, скаженого пса). Така норма застосовувалася за умови, що обдарований не знав і не був повідомлений про це (3.2.61). Зазначене правило стало значним кроком уперед у розвитку законодавчої бази за тих часів, що забезпечував захист інтересів обдаровуваного від недобросовісного дарувальника.

Уперше у ГЦК було встановлено випадки, коли дарувальник мав право розірвати договір дарування, якщо дарунок було передано обдаровуваному і він був у наявності (зберігся у натурі). Так, якщо обдарований вчинив проти свого дарувальника тяжкий невдячний проступок, тобто такий, що завдав шкоди тілу, честі і майну дарувальника, внаслідок якого злочинця можна було притягнути до відповідальності за кримінальним кодексом (3.2.66). Проте, якщо дарувальник у подальшому опиниться у нужді (йому буде бракувати усього необхідного для прожитку), то він мав право вимагати від обдаровуваного двадцять п'ятої частини від повної вартості подарунка. Таке правило діяло за умови, що дарунок було збережено чи його ціна. Інакше дарувальнику надавалося право вимагати усього необхідного для прожитку від обдаровуваного, якщо останній не перебував у подібній скруті (3.2.65).

Інтерес також становить проведене у ГЦК розмежування договорів позики і позички. Так, якщо передавали у влас-

ність споживчі речі, які визначалися кількістю, вагою чи мірою на безвідплатній основі, то йшлося про укладення договору позики; якщо неспоживча річ передавалася безоплатно у тимчасове користування, тоді — договір позички (3.3.77, 80, 100).

Відповідно до ГЦК, якщо безвідплатні дії полягали у прийнятті майна чи для ведення чужих справ, то виникав договір доручення, а якщо вчинялися з метою зберігання, тоді — договір зберігання (3.4.102).

Щодо договору доручення, то залежно від того, чи здійснювалося управління усіма справами, чи лише окремими, законодавець розрізняв *загальне* і *спеціальне доручення*. Спеціальне доручення означало ведення справ у суді чи конкретних справ того чи іншого роду (3.4.107). Водночас допускалося передоручення за умови, що повноваження підпризначати іншого повіреного встановлено у дорученні чи необхідність зумовлена самими обставинами (3.4.110). Інакше відповідати за успіх і результат справ, вчинених у результаті передоручення, повинен був повірений (3.4.110).

Специфіка договору зберігання полягала у тому, що цей договір набував сили лише з моменту передання і прийняття чужого майна на зберігання (3.4.129). Тобто договір зберігання вважався укладеним не з моменту простої домовленості між сторонами щодо умов договору, а з моменту передання речі (договір зберігання мав реальний характер). Крім цієї ознаки, особливість договору зберігання полягала у речах, які можна було передавати на зберігання. Так, на зберігання можна було передавати як рухомі, так і нерухомі речі (3.4.132).

У ГЦК в якості різновидів договору зберігання називається секвестр, тобто передання на зберігання речі, що становила предмет спору (3.4.142).

Особливий інтерес у ГЦК становив договір міни, який розглядали у широкому і вузькому розумінні. Так, *договором міни у широкому розумінні* позначали договори купівлі-продажу, найму, позики, феод, емфітевзис, товариства і договори про непередбачений випадок (3.5.145). У більш *вузькому розумінні договором міни* позначали обмін, тобто обіцяти і уступати річ за річ. Водночас міна відносилася до титулів набуття права власності (3.5.146).

Найбільш поширеним різновидом договору міни визнавався договір купівлі-продажу, за яким набуття речі відбувалося за певною ціною у грошовій сумі (3.6.174). За договором купівлі-продажу, у власність передавався товар, тобто рухомі і нерухомі речі, а також все те, поява чого залежала від певної події: улов риби, птахів чи майбутні плоди (3.6.180). Тобто предметом цього договору виступали як наявні, так і майбутні речі.

Законодавець встановлював правило, що ризик і вигода купленої речі покладалися на продавця до тих пір, поки ця річ не була передана покупцеві (3.6.191). Щодо ціни за товар за договором купівлі-продажу, то, згідно з ГЦК, розрізняли договірні, ринкові і фіксовані ціни (3.6.182—185).

У ГЦК було встановлено відповідальність за порушення договору купівлі-продажу у формі сплати неустойки і відшкодування збитків. При цьому до підстав звільнення від сплати неустойки відносили випадок і вину однієї із сторін (3.6.201). Зокрема *випадок* законодавець визначав як подію, що виникла не з дії і бездіяльності особи, яку неможливо було передбачити і, як правило, уникнути (3.13.412).

Істотне значення у ГЦК надавалося правовому регулюванню договору найму, за яким набувалося користування чужою неспоживчою речі на певний строк і за певну плату (3.7.220). За договором найму власник мав право передавати у найм як рухомі і нерухомі речі, так і права й сервітути (3.7.225).

До різновидів договору міни відносили також договір процентної позики, за яким передавалися у власність чужі гроші та інші речі, визначені числом, мірою, вагою, інколи пов'язані певною вигодою на відплатній основі (3.8.254). Розмір процентів за цим договором встановлювався сторонами, а у разі відсутності умови про це — законом. Так, згідно з ГЦК, за загальним правилом, розмір процентів становив п'ять процентів річних, а між купцями — шість процентів річних (3.8.256). Така фіксована ставка відображала позицію публічно-правового закону.

До двосторонніх контрактів відносили договір товариства, який виникав унаслідок домовленості двох і більше осіб щодо певних справ чи майна, що вносилися до спільної справи для отримання

спільного прибутку (3.9.279). Договір товариства також відносився до титулів набуття права власності (3.9.287).

Одержали у ГЦК детальне правове регулювання алеаторні договори, тобто ті, які залежали від випадку чи непередбаченої події (гл. XI). Такі договори могли бути односторонніми чи двосторонніми, а також набувати характер дарування чи міни (3.11.345). До таких договорів належали: зобов'язання із парі, жеребу, витрати на довічне утримання, на випадок стихійного лиха і негоди, договори страхування і морського ризику (бодмерії), спадковий договір (3.11.346, 361).

Другим різновидом зобов'язань залежно від підстави виникнення у ГЦК називалися *зобов'язання на підставі вини*. Уперше на рівні закону давалося визначення поняття *вини* як довільної дії чи бездіяльності, внаслідок якої порушувалися зобов'язання і службові обов'язки інших осіб (3.13.411). Водночас до характерної ознаки вини законодавець відносив наявність пороку свідомості чи волі, якого не можна було уникнути (3.13.420). Тобто *вини надавали подвійного значення*: по-перше, розглядали вину як підставу виникнення зобов'язання; по-друге, як умову (ознаку) виникнення зобов'язання. При цьому антиподом вини називався випадок (3.13.412).

Уперше в якості різновидів види вказувалися *публічна і приватна вина*. Якщо внаслідок довільної дії чи бездіяльності мало місце порушення усього громадянського суспільства, то це була публічна вина, а якщо лише окремих громадян — приватна вина (3.13.414). Розрізнялася публічна і приватна вина також за правовими наслідками. Так публічна вина завжди була пов'язана із публічним покаранням, а приватна вина передбачала майновий захист самого потерпілого, тому спричиняла виникнення зобов'язання щодо усунення порушення і відшкодування завданої шкоди (сатисфакцію) (3.13.415, 419).

У ГЦК вина розкривалася через форми її вираження: умисел і необережність (3.13.420—421). При цьому від форми вини порушника залежала майнова санкція. Наприклад, якщо шкоди завдано зі злим умислом, тоді у потерпілого виникало право вимагати ціну особливій пристрасі щодо речі, а також упущену

вигоду (3.13.454); якщо шкоди завдано з необережності, тоді завдавач шкоди повинен був сплатити лише найвищу ціну, що встановлювалася за рік з моменту завдання шкоди до моменту відшкодування, тобто без вимоги про відшкодування упущеної вигоди (3.13.455).

У ГЦК встановлювалася також *презупція вини*, що означала те, що особа вважалася винною доти, поки не доведе відсутність своєї вини (3.13.441). Водночас обов'язок надавати докази про підтвердження шкоди і злочинної дії чи бездіяльності покладалася на потерпілого (3.13.453).

Специфіка зобов'язання на підставі вини полягала й у тому, що їх виникнення завжди було пов'язане із наявністю шкоди. При цьому законодавець розрізняв два види шкоди: майнову шкоду та образ (3.13.444—450).

Таким чином, проведений правовий аналіз змісту ГЦК дозволяє зробити наступні висновки.

1. За підставою виникнення розрізняли дозволені (договір) і недозволені зобов'язання (із вини). Зобов'язання з множинністю осіб могли виступати частковими, солідарними, регресними. Залежно від розподілу прав і обов'язків між сторонами договори поділялися на односторонні та двосторонні. Уперше вводиться у правовий обіг правова категорія «нікчемний договір».

2. Усі договори виступали договорами дарування чи договорами міни. Якщо договори дарування завжди виникали на безвідплатній основі, то договори міни були відплатними.

3. Договір припинявся виконанням, якщо його умови було виконано в строк, у місці, способом, які було обумовлено сторонами. Якщо сторони не визначили у договорі зазначені умови, то слід було керуватися вимогами закону. До способів забезпечення виконання зобов'язання відносили: завдаток, заставу, поруку.

4. Підставою виникнення цивільного правопорушення розглядали приватну вину особи, як довільну дію чи бездіяльність, внаслідок якої порушувалися зобов'язання і службові обов'язки інших осіб. Встановлювалася презупція вини порушника. Форма вина порушника впливала на вид майнової санкції, що встановлювалася на користь потерпілого.

5. У сучасному цивільному праві Укра-

їни відображено основні ідеї зобов'язального права за ГЦК, що свідчить про їх спільне правове підґрунтя — римське приватне право.

ПРИМІТКИ

1. Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. / пер. с лат. А. Гужвы ; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. — М. : Статут ; О., 2013. — 536 с.
2. Цивільний кодекс України : наук.-практ. ком. / Є. О. Харитонов, О. А. Підпригора, Ю. С. Червоний [та ін.] ; за ред. Є. О. Харитонova, О. М. Калітенко. — Х. : ТОВ «Одісей», 2003. — 856 с.
3. Реми Кабриак. Кодификации / Кабриак Реми ; пер. с фр. Л. В. Головка. — М. : Статут, 2007. — 476 с.

Блаживская Оксана. Учение об обязательстве по Галицкому гражданскому кодексу 1797 года: историко-правовой анализ.

В статье проводится историко-правовой анализ основных принципов обязательств по Галицкому гражданскому кодексу 1797 г. Охарактеризована система обязательств, возникающих из договора и правонарушения. Определены понятие, стадии заключения и форма договора. Проведено разграничение договора и контракта. Раскрыты особенности правового регулирования отдельных видов договоров. Впервые вводится в правовой оборот правовая категория «ничтожный договор». Разграничены частная и общественная вина. Охарактеризованы обязательства по гражданскому правонарушению, которые возникали из частной вины. Сделан вывод о том, что изучение исторического наследия в сфере обязательственного права по ГК 1797 г. является эффективной основой для формирования гражданского законодательства.

Ключевые слова: обязательства, договор, форма договора, дарение, мена, ничтожный договор, частная вина, правонарушение.

Blazhivska Oksana. Doctrine of the obligation under the Civil Code of Galicia in 1797: historical and legal analysis.

In the article the historical and legal analysis of the fundamental principles of civil liability for the Galician Code, 1797. The system of obligations arising from the contract and the offense. The concept, the stage of conclusion and agreement form are determined. The peculiarities of legal regulation of certain types of contracts are opened. It is noted that for GCC contracts were contracts of donation or barter agreements: agreements talent is always there to grant basis, and mines were onerous contracts. It is concluded that for the first time introduced into legal circulation legal category of «worthless contract». Separated private and public guilt. Characterized obligations in tort arising out of private guilt. It is concluded that the study of historical heritage in the law of obligations by the GCC is an effective basis for the reform of the civil legislation of Ukraine.

Key words: commitment, contract, form of contract, donation, exchange, void contract, a private wine offense.